

HASUDER Halk Sağlığı ve Sosyal Bilimler (HSSB) alışma Grubu Toplantı Tutanağı (04.03.2021)

Toplantıya Katılanlar: Bülent Kılıç, Elif Dönmez, Selma Karabey, Ahmet Can Bilgin, Yağmur Köksal Yasin, Nureddin Özdener, Gülcan Demir Özdenk, Eray Öntaş, Elif Köse

Gündem ve Alınan Kararlar:

2021 yılında planlanan çalışmaların son durumu ile ilgili durum değerlendirilmesi yapıldı. Toplantıda görüşülen konular ve alınan kararlar aşağıdadır.

- a. **Kurslar:** Nisan ayı içinde on-line olarak "Kalitatif alışmalar" kursu ve Mayıs ayı içinde "Halk Sağlığı ve Sosyal Bilimler" kursu düzenlenmesine karar verilmiştir. Kurs düzenlenmesi konusunda organizasyon için HASUDER yönetim kuruluyla konuşulmuştur. Kurs sorumluları B Kılıç ve YK Yasin tarafından hazırlanan programların son hali gözden geçirilmiş ve taslak programlar ekte sunulmuştur (bakınız Ek-1 ve Ek-2).
- b. **alışma Grubu Bülteni:** Yılda 2-3 kez yayınlanması planlanan çalışma grubu bülteni için AC Bilgin tarafından hazırlanan taslak yapı konuşulmuştur. Bültenin içinde çalışma grubumuzun etkinlikleri, sosyal bilimler alanında yapılacak etkinliklerin duyurulması ve fotoğraf, şiir, karikatür gibi sanat ve edebiyat ürünleri olması düşünölmektedir. Bültenin yayın kurulunun ve editörünün belirlenmesi bir sonraki toplantıda konuşulacaktır (bakınız Ek-3).
- c. **Bibliyografya Dergisi:** Yılda 4 kez yayınlanması planlanan bibliyografya dergisinde halk sağlığı ve sosyal bilimler alanında yayınlanan makale, tez ve kitapların dökümü ve özetleri bulunacaktır. Dergi için AC Bilgin tarafından hazırlanan taslak ekte sunulmuştur (bakınız Ek-4). Derginin yayın kurulunun ve editörünün belirlenmesi bir sonraki toplantıda konuşulacaktır.
- d. **Rapor:** HASUDER Yönetim Kurulu tarafından 11 Mart 2021 tarihinde yayınlanmak üzere hazırlanmakta olan COVID-19 Pandemisinin 1. Yıl Dönümü Değerlendirme Raporu alışma Grubumuz üyeleri (S Karabey, AC Bilgin, YK Yasin, N Özdener, GD Özdenk, C Çevik, E Öntaş, N Özgölnar, B Kılıç, E Dönmez) tarafından hazırlanmıştır. 15 sayfalık rapor ekte sunulmaktadır (bakınız Ek-5).
- e. **Projeler:** S Karabey tarafından Covid-19 pandemi döneminde salgından etkilenen mavi yakalı işçiler üzerine yürütölecek bir proje önerisi daha önce paylaşılmıştı. Friedrich-Ebert-Stiftung Derneği (FES) tarafından kabul edilen proje niteliksel bir alışma (PhotoVoice/FotoSes) olarak planlanmış durumda. Projede alışma grubumuzdan S Karabey, YK Yasin, B Kılıç, TG şavran ve AC Bilgin yer alacaktır.
- f. **Sempozyumlar:** "Covid-19 ve Sosyal Belirleyiciler" konulu online sempozyumun Haziran ayında düzenlenmesine karar verilmiştir. Sempozyum içeriği ve konuşmacılarla ilgili olarak S Karabey ve YK Yasin bir hazırlık yapacaktır. Sempozyum programı bir sonraki toplantımızda tartişılacaktır.
- g. **Sosyal Medya:** Bir önceki toplantıda alınan karar gereği çalışma grubunun instagram hesabı açılmıştır. Bu hesabın etkinleştirilmesi için infografik oluşturulması, instagramda üyelerimizle canlı yayın yapmak ve alanımızdaki bilgi birikimini topluma ulaştırmak adına tez, rapor, makale sonuçlarının paylaşılabileceği kararı alındı. Bu konuda Elif Dönmez görev üstlendi.
- h. **alışma Grubu Toplantıları:** Bir sonraki toplantı tarihi 2 Nisan Cuma saat: 13.00-14.00 olarak belirlendi.

Ek-1:

HASUDER HSSB Kalitatif Çalışmalar Kurs Programı
7-9 Nisan 2021

7 Nisan 2021 Çarşamba - 13.00-17.30

Sunum/Etkinlik başlığı	Sunum/Etkinlik İçeriği	Zaman	Sorumlu kişi
Tanışma, Beklentilerin alınması, Program	Katılımcılara kurs öncesi mesaj gönderilerek beklentiler toplanacak	13.00-13.30	Yağmur Köksal Yasin Nureddin Özdener
Kalitatif Araştırmalar-Giriş	Kalitatif düşünme, Kalitatif araştırmanın mantığı ve anahtar kavramlar	13.45-14.15	Yağmur Köksal Yasin
Kalitatif Araştırma Tasarımı, Araştırma Tipleri, Yöntem	Araştırma tipleri (Gözlemsel, görüşme,...) Örnek seçimi, Veri toplama yöntemleri (Derinlemesine G, Odak Grup G, ...)	14.30-15.15	Elif Köse
Kalitatif Araştırmalarda Analiz	Analiz Yöntemleri (Tematik İçerik Analizi)	15.30-16.15	Bülent Kılıç
Ev Ödevi-1: Kalitatif makaleleri araştırma tipi açısından değerlendirmek	Makalelerin kısa tanıtımı, ödev konusunda bilgilendirme	16.30-16.45	Bülent Kılıç
Ev Ödevi-2: Tematik içerik analizi yapmak	Örnek metinlerin kısa tanıtımı, ödev konusunda bilgilendirme	16.45-17.00	Bülent Kılıç
Günün Değerlendirilmesi	Sözel geri bildirimler	17.00-17.30	Yağmur Köksal Yasin Nureddin Özdener

8 Nisan 2021 Perşembe- 13.00-17.30

Grup Çalışması	Etkinlik İçeriği	Zaman	Sorumlu kişi
Grup Çalışması-1: Makale tiplerini değerlendirmek	Kalitatif makalelerin Tartışılması	13.00-14.30	Bülent Kılıç
Grup Çalışması -2: Tematik içerik analizi yapmak	Örnek metinlerin kodlanması	15.00-16.30	Bülent Kılıç

9 Nisan 2021 Cuma - 13.00-18.30

Sunum/Etkinlik başlığı	Sunum/Etkinlik İçeriği	Zaman	Sorumlu kişi
Kalitatif Makaleler	Kalitatif makale örnekleri	13.00-13.45	Bülent Kılıç
Tematik İçerik Analizi	Kod listesi, tablolar, diyagramlar oluşturmak	14.00-14.45	Bülent Kılıç
Kalitatif Araştırmalarda Güvenilirlik-Geçerlilik	Triangülasyon	15.00-15.30	Elif Dönmez
Kalitatif Araştırmalarda Etik Kurallar	Dikkat Edilmesi gereken etik kurallar	15.45-16.15	Ahmet Can Bilgin
Kalitatif Araştırmalarda Yazım	Makale Bölümleri, (Bulgular, Tartışma,...)	16.30-17.00	Bülent Kılıç
Kalitatif Araştırmalarda Makale Değerlendirme	Makale Değerlendirme Kılavuzları, Kurallar	17.15-17.45	Yağmur Köksal Yasin
Kurs Değerlendirmesi ve Kapanış	Sözel geri bildirimler	17.45-18.30	Yağmur Köksal Yasin Nureddin Özdener

Ek-2:

**HASUDER HSSB Halk Sağlığı ve Sosyal Bilimler Kurs Programı
18-21 Mayıs 2021**

18 Mayıs 2021 Salı (13.00-18.15)

Sunum/Etkinlik başlığı	Sunum/Etkinlik İçeriği	Zaman	Sorumlu kişi
Tanışma, Beklentilerin alınması, Programın tanıtımı	Katılımcılara kurs öncesi mesaj gönderilerek beklentiler toplanacak	13.00-13.30	Yağmur Köksal Yasin Nureddin Özdener
Halk Sağlığı ve Sosyal Bilimler-Giriş	Halk sağlığı alanında sosyal bilimlerin kullanımı	13.45-14.15	Bülent Kılıç
Sosyoloji ve Halk Sağlığı	Sosyoloji içinde halk sağlığının yeri	14.30-15.15	İsim Belirlenecek
Antropoloji ve Halk Sağlığı	Antropoloji içinde halk sağlığının yeri	15.30-16.15	İsim Belirlenecek
Psikoloji ve Halk Sağlığı	Psikoloji içinde halk sağlığının yeri	16.30-17.15	İsim Belirlenecek
Ev Ödevi: Film (Germinal) 2 saat-30 dk. https://webteizle.vip/izle/dublaj/germinal Ödev konusunda bilgilendirme		17.30-17.45	Bülent Kılıç
Günün Değerlendirilmesi	Sözel geri bildirimler	17.45-18.15	Yağmur Köksal Yasin Nureddin Özdener

21 Mayıs 2021 Cuma (13.00-18.30)

Sunum/Etkinlik başlığı	Sunum/Etkinlik İçeriği	Zaman	Sorumlu kişi
Ev Ödevi- Germinal	İzlenen filmin halk sağlığı, eşitsizlikler ve sağlığın sosyal belirleyicileri açısından tartişılması	13.00-13.45	Bülent Kılıç
Edebiyat ve Halk Sağlığı	Halk sağlığıyla ilgili roman, öykü, şiir	14.00-14.45	Ahmet Can Bilgin
Sanat ve Halk Sağlığı	Resim, Fotoğraf, Karikatür Film, Belgesel vb sanat dallarının halk sağlığında kullanımı	15.00-15.45	Nureddin Özdener Ahmet Can Bilgin Bülent Kılıç
Vaka Değil İnsan	Sağlık kavramı, halk sağlığı yaklaşımı, hasta-hekim ilişkisi	16.00-16.30	Nureddin Özdener
Medya ve Halk Sağlığı	Medyanın sağlık konusuna yaklaşımı, sağlık iletişimi,	16.45-17.15	Eray Öntaş Gülcan Demir Özdenk Yağmur Köksal Yasin
Kurs Değerlendirmesi ve Kapanış	Sözel geri bildirimler	17.30-18.30	Yağmur Köksal Yasin Nureddin Özdener

--	--	--	--

Ek-3:

**HALK SAĞLIĞI SOSYAL BİLİMLER ÇALIŞMA GRUBU
BÜLTENİ**

Yayın kurulu:

Editör:

Yayın aralığı:

İçerik:

- Çalışma grubunun etkinlikleri
- Yapılacak etkinliklerin duyurusu
- Sosyal bilimler ve sanat alanında halk sağlığı ile ilgili yapılanlar
Kitap, makale, sergi, film, panel vb. etkinlikler
- Kurum, kuruluş, kişi tanıtımları gibi diziler
- Bültene gönderilen karikatür, görüş, fotoğraf vb. ürünler...

Ek-4:

**HALK SAĞLIĞI SOSYAL BİLİMLER ÇALIŞMA GRUBU YAYIN ÖNERİLERİ
SOSYAL BİLİMLER, SANAT VE HALK SAĞLIĞI
BİBLİYOGRAFYA DERGİSİ**

Yayın kurulu

Editör

Yayın aralığı (3 ayda bir)

İçerik:

- Sosyal bilimler ve sanat alanında halk sağlığı ile ilgili son üç ay içinde yayınlanmış makale, tez ve kitapların bibliyografik dökümü, özetleri.
- Sosyal bilimler ve sanat alanında halk sağlığı ile ilgili çalışmalar

Sosyal bilimler ve sanat alanında halk sağlığı ile ilgili son üç ay içinde yayınlanmış

- Makaleler
- Tezler
- Kitaplar

Sosyal Bilimler

- Tarih
- Hukuk
- Coğrafya
- Antropoloji
- Sosyoloji
- Psikoloji
- Felsefe
- Arkeoloji
- İktisadî ve İdarî Bilimler
- Uluslararası ilişkiler
- Siyaset Bilimi
- İşletme
- Ekonomi
- Demografi
- Sosyoloji
- Teoloji
- İletişim bilimleri
- Eğitim bilimleri
- Sosyal hizmet

Sanat

- Edebiyat
- Resim
- Müzik
- Sinema
- Mimari
- Heykel
- Karikatür
- Fotoğraf

Ek-5: Halk Sağlığı ve Sosyal Bilimler alışma Grubu
COVID-19 Pandemisi 1. Yıl Dönümü Değerlendirme Raporu

1.1 COVID-19 ve Risk Grupları

COVID-19 salgını, tüm dünyada milyonlarca insanın enfekte olmasına ve çok sayıda kişinin yaşamını yitirmesine sebep olmuştur⁽¹⁾. COVID-19 toplumda tüm gruplar üzerinde benzer etkiyi göstermiş gibi gözükse de riskli guruplar olarak tanımladığımız, düşük gelirliler, göçmenler, yaşlılar, gençler ve engelliler gibi gruplara etkileri daha fazla olmuştur. Giderek sosyal bir hastalık olmaya doğru giden COVID-19 alışma koşulları, ekonomik koşullar, barınma koşullarıyla ilişkili olmuş, özellikle dezavantajlı gruplarda daha belirgin bir etki göstermiştir^(2,3). İşsizliğin artması, istihdam olanaklarının azalması her ne kadar kısa çalışma ödeneği verilse de bireylerin yaşamını olumsuz etkilemiş gerek işveren gerekse çalışanlar pandemiden olumsuz etkilenmişlerdir. Başlıca yaşlılar, engelliler, kadınlar, göçmenler gibi gruplarda şiddet, artan iş yükü, sosyal izolasyon, damgalanma söz konusu olmuştur. COVID-19 ölüm oranının siyasal yapı, hastane yatak sayısı, nüfus, gelir dağılımı gibi faktörlere bağlı olarak derinleştiği görölmektedir⁽⁴⁾. Covid-19 ayrıca etkiye açık ve kırılgan grupları önemli ölçüde savunmasız hale getirmiş, dezavantajlı grupların sosyal uyumlarını, sosyal özgüvenlerini olumsuz etkilemiştir⁽³⁾.

COVID-19 herhangi bir yaş grubunda görülebilse de en çok orta yaş ve üstü bireyler etkilenmiştir. Nitekim hastaneye yatış oranları da yaşla birlikte artış göstermektedir. Yaşlılar COVID-19 döneminde hem kronik hastalığı olma durumları hem de günlük yaşam aktivitelerini gerçekleştirebilme becerilerinin sınırlanması dolayısıyla en önemli risk gruplarından biri olup kısıtlamalar ve sokağa çıkma yasaklarıyla birlikte ekonomik, sağlık ve sosyal gereksinimlerini karşulamada güçlük çekmiştir⁽²⁾. Yaşlılara yönelik ayrımcılık COVID-19 pandemisiyle birlikte gün yüzüne ıkmiş, yaşlılara yoğun kısıtlamalar getirilmiş, değişen yaşlılık algısının da etkisiyle yaşlılara yönelik damgalama da artmıştır⁽⁵⁾.

Engelliler de yaşlılar gibi COVID-19 dönemindeki dezavantajlı gruplardan biridir. Engelli bireylerin COVID-19 salgını sürecinde de sağlık hizmetlerine, suya, temizlik hizmetlerine ve gereksinim duydukları kamu sağlığı bilgilerine her zaman ulaşabilmelerini sağlamak önem taşır⁽²⁾. Normal zamanlarda bile sağlık, sosyal hizmetlere erişimde güçlük yaşayan engellilerin ve ailelerinin bu süreçten orantısız etkilendiğini, daha çok yoksullukla karşı karşıya kaldıklarını, alınan önlemlerin ve politikaların engelliliğe duyarlı olmamasının sorunların etkisini ağırlaştırdığı görölmektedir.

Benzer şekilde göçmen, sığınmacı ve mülteciler de salgın dönemindeki en kırılgan gruplardan olup bu grubun sağlık hizmetlerine, barınma, beslenme ve hijyen olanaklarına erişim önemlidir⁽⁶⁾. Gerek Türkiye’de kamplarda, gerekse şehirlerde, yaşamını sürdürmeye çalışanların sağlık hizmetlerinde sınırlı ölçüde yararlanabildiği, takip edilemediği, özellikle düzensiz göçmenlerin sağlıksız, güvensiz koşullarda barındığı, çalıştığı, dolayısıyla bu grubun tanı ve fiyasyon olanaklarının da güç olduğu bilinmektedir⁽⁷⁾.

Gençler pandemide görece daha sağlıklı olsalar da istihdam edilen gençlerin genellikle COVID-19’dan önemli ölçüde etkilenmesi olası sektörlerde çalışması söz konusudur. Ayrıca pandemi nedeniyle eğitim öğretime de devam edememeleri gençlerin mental ve sosyal sağlığını etkilemektedir⁽²⁾.

COVID-19 pandemisi dezavantajlı guruplarda eşitsizliklerin derinleşmesine yol açmıştır. Bu durum bize hem enfeksiyonun nedenleri hem de sonuçlarına yönelik müdahalelerde bazı dezavantajlı ya da savunmasız grupları göz önüne alınması gerektiğini göstermektedir. Pandeminin dezavantajlı gruplardaki olumsuz etkilerinin en aza indirilebilmesi için gereksinimi olan herkese hızla gelir desteğinin sağlanması gereklidir.

1.2 Uluslararası Alanda COVID-19 Pandemisi ve Sosyal Belirleyiciler ile İlgili Rapor, Bildirge ve Girişimler

Albert Camus, “salgın, aynı anda hem kötülük hem de ifşadır; yozlaşmış bir dünyanın gerçeklerini su yüzüne çıkarır”⁽⁸⁾ diye yazar “Veba” kitabında. Salgın ve krizler, sağlığımızın başkalarının iyiliğine ne ölçüde bağlı olduğunu acımasızca açığa vurarak, bir uyanma çağrısı işlevi görebilir. COVID-19 ile birlikte, tek bir pandemi yerine, açlık, eşitsizlik, yoksulluk, şiddet, eğitimsizlik pandemileri ile yüzleşen dünya ulusları, etkilenen ülkeleri “ *yeniden daha iyi inşa etmek / build back better*”⁽⁹⁾ için, yaşanan *polipandemi*'ye dikkat çekmiş ve önerilerde bulunmuşlardır. “*Polipandemi: COVID-19 Çağında Kalkınma, Kırılganlık ve Çatışmayı ele alan Münih Güvenlik Raporu'nda*”⁽¹⁰⁾, OECD ülkelerinde her 10,000 kişiye 29 hekim düşerken, yoksul ülkelerde 3 hekim düştüğü; Avrupa'da Afrika'ya kıyasla 18 kat daha fazla test yapıldığı, Amerika Birleşik Devletleri'nde beyazlarda ölüm hızının %9 olmasına karşılık, renkli insanlar arasında ölüm hızının %30 olması örnek verilerek, en savunmasız grupların orantısız bir şekilde etkilendiği *eşitsizlik pandemisi* vurgulanmaktadır. COVID-19 ile gıda güvencesizliğine bağlı açlık tehdidi altındaki kişilerin %100 arttığı; 2020'de yetersiz beslenen kişi sayısının yaklaşık 83-132 milyon olacağı ve FAO'nun tahminlerine göre 2020'nin sonuna dek bu durumdan toplam 828 milyon insanın etkileneceği ifade edilerek *açlık pandemisine* dikkat çekilmiştir. Küresel yoksulluğun, 1990'dan itibaren en yüksek seviyede olduğu bu dönemde, tam zamanlı çalışan 495 milyon insanın işini kaybedeceği ve COVID-19 nedeniyle fazladan 88-115 milyon insanın aşırı yoksulluk içinde olacağı tahmin edilerek *yoksulluk pandemisine* dikkat çekilmiştir. Dünya çapında, öğrencilerin %91'inin okulların geçici olarak kapanmasından etkilendiği, Nisan 2020 itibariyle 1,6 milyar çocuk ve gencin okullarından uzak kalmasıyla yaşanan *eğitimsizlik pandemisi* gözler önüne serilmiştir. 2021 yılı sonunda Batı ve Orta Afrika'da, okulu bırakması beklenen çocuk sayısının 3,6 milyon olacağı tahmin edilmektedir. COVID-19'un gölgesinde, temel sağlık hizmetlerinin kesintiye uğraması nedeniyle Temmuz 2020 itibariyle 29 ülkede kızamık aşılarının durdurulduğu saptanmıştır. Bu dönemde sağlık hizmetlerine erişilememesi nedeniyle fazladan 2 milyon ölümün meydana geldiği; DSÖ'ye göre 2020'de sadece sıtımadan yaklaşık 769,000 insanın hayatını kaybettiği tahmin edilmektedir. Mart-Temmuz 2020 arasında hükümetlerin baskısında küresel artışın %30 olması nedeniyle otoritaryenizm artışına dikkat çekilmiş; BM Güvenlik Konseyi'nin 2014'te Ebola'ya karşı bir kararı geçirmesi 1 gün iken, 2020'de COVID-19'a ilişkin bir kararı geçirme süresinin 3 ayı bulması nedeniyle *unilateralizm (tek yanlılık) ve milliyetçilik pandemisine* dikkat çekilmiş; çözüm için ortak eylemin önemi vurgulanmıştır.

Marmot ve ark. tarafından İngiltere'de pandemi, sosyal belirleyiciler ve sağlıkla ilgili eşitsizliklerin incelendiği, “*Build Back Fairer: The COVID-19 Marmot Review*” (*Yeniden Daha Adil İnşa Edin: COVID-19 Marmot Değerlendirmesi*) raporunda⁽¹¹⁾ vurgulanan bazı önemli noktalara özet olarak aşağıda yer verilmiştir:

Doğumda beklenen yaşam süresindeki iyileşmenin durması ve sağlıksız nüfusun artmasıyla İngiltere'nin "sağlıkta kayıp 10 yıl" olarak adlandırılan 2010-2020 yıllarının ardından, pandeminin iyi yönetilememesi nedeniyle, Avrupa'daki ülkeler arasında en yüksek COVID-19 ilişkili fazladan ölüm (excess death) oranına sahip olmasına dikkat çekilmiştir.

Pandemi, gençlerin sosyal ve duygusal gelişimini olumsuz etkilemiştir; okulların kapatılması yaygın bir şekilde eğitim açığına neden olmuştur; erken çocukluk dönemi kurumlarının kapatılması, çocuk gelişimini daha da kötüleştirebilir.

Kısıtlamalar ve bunun sonucunda ortaya çıkan aile gelirinin azalması, istihdamın, eğitimin azalması, yoksullukta artış gibi sosyal, ekonomik etkiler nedeniyle eşitsizlikleri uzun vadede derinleştirebilir.

Aşırı kalabalık yaşam koşulları ve kalitesiz konutlar, yüksek COVID-19 ölümleri ile ilişkilidir. Son on yılda etnik azınlıklar için kötüleşen yaşam koşulları nedeniyle iş yerinde ve evde virüse maruz kalımın artması ve yapısal ırkçılık nedeniyle COVID-19 ile ilişkili ölümler endişe verici seviyede yüksektir.

Artan sigara ve alkol tüketimi, obezite ve ruh sağlığı sorunları, pandemiyle ilişkili davranış değişikliklerinin neden olduğu yeni bir sağlık krizi ortaya çıkarmış; bütün bunlar pandemi öncesinde gerileyen çalışma ve yaşam koşullarını daha da kötüleştirmiştir.

Pandemi sürecinde artan eşitsizlikleri azaltmak için kısa vadede, erken yaşta çocuklar için kapanmaların önlenmesi ve ebeveynlik programlarına erişim için finansal desteğin artırılması; eğitim

için dizüstü bilgisayarların sağlanması ve daha yoksun bölgelerdeki öğrenciler için telafi eğitimlerinin acilen başlatılması; çalışanlar için asgari ücretlerin uygulanması ve pandemi izninin %100 artırılması; sürdürülebilirlik için yerel yönetimler tarafından sağlanan COVID-19 hibeleri ve barınma ödeneğinin artırılması önerilmektedir.

Sağlığın korunmasına yönelik ise kısa vadede, yeni sağlık kriziyle mücadele için sağlık harcamaları içerisinde halk sağlığı harcamalarının payının artırılması; orta vadede sağlıklı davranışları iyileştirmeye yönelik sağlık müdahaleleri, yaşam ve çalışma koşullarına odaklanması, ruh sağlığının ele alınması, sağlıklı yaşam için uygun ücretin sağlanması önerilmektedir. Ulusun sağlığının, hükümet için en yüksek öncelikte olması gerektiği ve pandeminin sağlık, sağlıkta eşitsizlikler ve sağlığın sosyal belirleyicileri üzerindeki etkisini azaltmak için halk sağlığına yatırımın artırılması gerektiği ifade edilmiştir.

Dünya Sağlık Örgütü, 22 Ocak 2021'de yayınladığı "*Sağlığın sosyal belirleyicileri*" adlı metinde COVID-19 salgınının ülkeler içinde ve arasında önceden var olan sosyal, cinsiyet ve sağlık eşitsizliklerini derinleştirdiğini vurgulamıştır. 74. Dünya Sağlık Asamblesinde DSÖ'nün sağlık tanımı, önceki DSÖ ve BM kararları çerçevesinde sağlığın sosyal belirleyicileri konusunun ele alınmasını tavsiye etmiştir. Bu kapsamda üye devletlere çağrı yaparak bu konuda harekete geçilmesini, izleme sistemlerinin kurulmasını, kamu politikalarına entegrasyonun sağlanmasını, tüm paydaşların iş birliğini, pandemi sürecindeki özel duruma dikkat çekilmesini önermiştir. Metinde DSÖ'nün tüm süreçte üye devletleri destekleyeceği ve 2023'te yapılacak 76. Dünya Sağlık Asamblesinde bu konuda bir rapor oluşturulacağı ifade edilmiştir⁽¹²⁾.

COVID-19 salgınına etkili bir şekilde yanıt vermede hükümetlere, sivil topluma ve BM kurumlarına yardımcı olmak için 9 Temmuz 2020'de Lancet COVID-19 Komisyonu kuruldu. Komisyon, pandeminin ortaya çıkardığı dört ana küresel soruna pratik çözümler sunmayı amaçlamaktadır: pandemiyi farmasötik ve farmasötik olmayan müdahaleler yoluyla bastırmak; pandeminin neden olduğu yoksulluk, açlık ve ruhsal sorunlar da dahil olmak üzere insani acil durumların üstesinden gelmek; pandeminin ardından kamu ve özel maliyenin yeniden yapılandırılması; ve dünya ekonomisini Sürdürülebilir Kalkınma Amaçları (SKH'ler) ve Paris İklim Anlaşması ile uyumlu, kapsayıcı, esnek ve sürdürülebilir bir şekilde yeniden inşa etmek. Komisyonun ilk bildirisi BM'in 75. Genel Asamblesi'nde okunarak, Eylül 2020'de Lancet Dergisi'nde yayınlandı⁽¹³⁾. Komisyon Şubat 2021 de iki yeni bildiri daha yayınladı: COVID-19 Salgınına Sona Erdirmek İçin Küresel İşbirliğinin Geliştirilmesi ve 2021'in Başında COVID-19 Salgını için Öncelikler.

1.3 Türkiye'de COVID-19 Pandemisi ve Savunmasız Gruplarla İlgili Çalışmalar

"Pandeminin gölgesinde insan hakları" basın yazısında pandeminin kırılgan gruplar üzerindeki etkisinin daha sert olduğuna ve insan hakları ihlalleri ile karşı karşıya kaldıklarına değinilmiştir. Mevsimlik tarım işçileri için ağır çalışma koşulları ve güvenceli çalışma hakkının olmadığı, mülteci ve göçmenlerin sığınma hakkı başvurularının durduğu, gıda, hijyene ve gelire erişimin azaldığı, çocukların eğitim hakkına erişemediği, kadına yönelik ev içi şiddette artış, engellilerin bilgiye erişimde yaşadığı güçlükler, yaşlıların dışlanması konuları öne çıkan başlıklar olup bu duruma çeşitli araştırma bulguları ile yer verilmiştir⁽¹⁴⁾.

Son zamanlarda Ortadoğu'da yaşanan çatışma ve savaş durumlarından kaçarak ülkemize sığınan Dom toplulukları çok ağır şartlar altında yaşam mücadelesi vermektedirler. Kırkayak Kültür-Göç ve Kültürel Çalışmalar Merkezi, pandeminin Dom toplulukları¹ üzerine etkilerini konu alan "*DOM Toplumu ve Yerinden Edilmiş Suriyeli Dom Toplulukları Ortadoğu Ülkelerinde COVID-19 Salgını Riski Altında*" bir bilgilendirme notu paylaşmıştır. Bu notta hem yerinden edilmiş ve hem de yurttaş Dom topluluklarının normal yaşamda temel ihtiyaçlarını karşılamakta çok fazla güçlük çekerken üzerinde bir de pandeminin eklenmesiyle daha da kırılgan hale geldiklerine dikkat çekilmiştir. Ayrıca bu toplulukların göçebe ve yarı göçebe hayat tarzları nedeniyle salgının

¹ Mısır, İran, Irak, Suriye, Lübnan, Ürdün, İsrail, Filistin, Türkiye, Kuveyt ve Birleşik Arap Emirlikleri gibi Ortadoğu ülkelerinde göçebe ve yarı göçebe yaşam tarzlarına sahip, Hint-Aryan etnik kökenine uzanan ve Domari dili konuşan bir topluluktur.

yayılmasına yol açacağı düşünülerek suçlu pozisyona düşürülebileceği, karşıtlık, ayrımcılık ve nefret söylemlerini tetikleyebileceği düşünülmektedir. Dom topluluklarının sorunlarının çözümünde gıda ve hijyen desteği, su, elektrik, kira ve altyapıya erişim, sağlık sistemine ve tıbbi malzemelere erişimin olanaklı hale getirilmesi, güvenliklerinin sağlanması ve Dom çocuklarının uzaktan eğitime erişiminin kolaylaştırılması şeklinde tavsiyelerde bulunulmuştur⁽¹⁵⁾.

ORKAGUDER (Ordu Kadını Güçlendirme Derneği) tarafından Haziran 2020’de “*Yoksulluğun Mirası*” adlı bir rapor yayınlanmıştır. Rapor, Mevsimlik Tarım Göçüne Katılan Çocukların İyi Olma Hallerinin Belirlenmesi Projesi kapsamında yayınlanmıştır. Pandemi sürecinde mevsimlik tarım işçiliğiyle daha da artacağı düşünülen çocuk işçiliğine dikkat çekmek ve bu çocukların yaşam koşulları ile iyi olma hallerini ortaya çıkarmak için gerçekleştirilmiştir. Rapordan elde edilen bulgular doğrultusunda çocukların sağlık hizmetlerine erişimini kolaylaştıracak düzenlemelerin hayata geçirilmesi, mevsimlik tarım işçilerinin kayıt altına alınarak ihtiyaç analizinin yapılması, çocuk işçiliğinin önlenmesi amacıyla denetimlerin sık olarak düzenli aralıklarla gerçekleştirilmesi, bu konuda savunuculuk ve farkındalık çalışmalarına hız verilmesi, çocukların eğitim hayatlarından yoksun bırakılmaması için yaz okulları açılması gerekliliği, yaşam koşullarının iyileştirilmesi (özellikle temiz içme ve kullanma suyu, elektrik, barınma, tuvalet, banyo, dezenfeksiyon önlemleri gibi) için gerekli düzenlemelerin bir an önce hayata geçirilmesi, sağlıklı ve güvenilir bir yaşam alanının oluşturulması, işçi sağlığı ve güvenliği önlemlerinin uygulanarak denetlenmesi konularına değinilmiştir⁽¹⁶⁾.

Normal yaşamda da dezavantajlı konumda olan mevsimlik gezici tarım işçileri, göçmenler ve aileleri salgın gibi olağanüstü durumlardan daha fazla etkilenmektedir. “*Kalkınma Atölyesi, “COVID-19 Salgınında Dünyada ve Türkiye’de Mevsimlik Gezici ve Göçmen Tarım İşçilerine ve Onların Çocuklarına İlişkin Gelişmeler; İzleme ve Belgeleme Çalışması*”nda mevsimlik gezici ve göçmen tarım işçilerinin insan hakları ve işçi sağlığı yönünden değil, gıda tedarik zincirinin sekteye uğramaması açısından gündeme geldiği, bu grubun sağlık durumlarının ve haklarının ihlal edildiği, barınma, yaşam ve çalışma koşullarında arzu edilen yönde iyileştirmelerin gerçekleşmediği, COVID-19 pandemisinde yapılan yardımların herkesi kapsamadığı, alınan önlemlerin yeterli olmadığı, aynı destek paketlerinin tek seferlik ve insani yardım odaklı olduğu, çocukların eğitim hakkından mahrum kaldığı vurgulanmaktadır⁽¹⁷⁾.

COVID-19 salgınının Türkiye’yi etkisine aldığı Mart 2020’den bu yana alınan tedbirler nedeniyle başta tarım sektörü olmak üzere ekonomik faaliyetler ciddi derecede etkilenmiştir. Kalkınma Atölyesi Kooperatifi, Haziran 2020’de COVID-19 salgınının mevsimlik gezici tarım işçileri ve onların çocuklarının fındık hasadına katılımına olası etkileri ve önlemlerine yönelik gerçekleştirdikleri hızlı araştırma bulgularını “*Fındık Dalda Kalmaz*” raporuyla yayınlamışlardır. Raporda bilgiye kolay erişim ve uygulamaların denetimi konusunda işbirliği ve koordinasyon, ulaşım koşullarının düzenlenmesi, çalışma alanlarındaki şartların iyileştirilmesi, konaklama ve yaşam alanlarının iyileştirilmesi ile mevsimlik gezici tarım işçileri ve ailelerine destek paketi oluşturulması başlıkları altında çeşitli önerilere yer verilmiştir⁽¹⁸⁾.

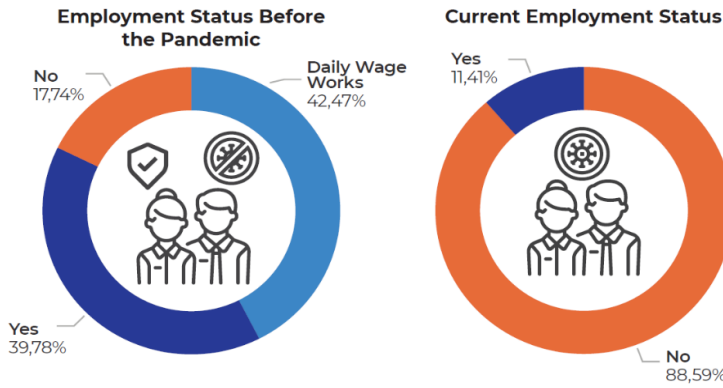
COVID-19 pandemi sürecinin yoksulluk üzerine etkilerine değinen iki ayrı değerlendirme yazısında, “*Derin Yoksulluk Ağı*” adındaki platforma ve platform aracılığıyla İstanbul’da pandemi sürecinden etkilenen yoksul hanelere yardım edildiğine değinilmiştir. Derin yoksulluğun açlık sınırının altında yaşayanların kronik sefil bir yoksulluk halini ifade ettiğini, derin yoksulluğun süregelen bir süreç olmakla birlikte pandemiyle birlikte özellikle derinleştiği vurgulanmıştır. Çocukların beslenmesi ve eğitimiyle ilgili yetersizlikler yaşandığı, birçoğunun uzaktan eğitimi takip edecek teknolojik donanıma sahip olmadığı, bunun sonucunda da çocukların bir kısmının okulu bıraktığı/bırakmak zorunda kaldığı dile getirilmiştir^(19,20).

Çalışma yaşamıyla ilgili olarak günlük gelirlerle geçinmeye çalışan grupların (müzisyenler, tekstil işçileri, geri dönüştürülebilir ürün toplayıcıları, berberler, çiçekçiler, terziler, garsonlar) bu durumdan daha çok etkilendiğine değinilmiştir. Yine birçok işyerinin kapandığına, birçok işçinin işten çıkarıldığına ya da ücretsiz izne ayrılmak zorunda kaldığına değinilmiştir. Çalışmayı sürdürebilenlerin ise bu süreçte işlerinin doğası nedeniyle evde kalamadıklarına dikkat çekilmiştir. “*#Evinden Değiştir*” hashtag’iyle kampanya başlatarak destekçilerin online sistemler üzerinden alışverişle bu hanelere

destek olmaları sağlanmıştır. Kamunun sosyal destek anlayışıyla bu duruma müdahale etmesi gerektiği vurgulanmıştır^(19,20).

HasNa Kuruluşu tarafından COVID-19 pandemisi sürecinde ülkemizdeki sivil toplum mültecilere hizmet etmede rolünün incelendiği niteliksel bir çalışma raporu yayınlanmıştır. Bu raporda pandemi sürecinin yarattığı ekonomik sorunların incinebilir grupları, bu grup içinden de özellikle mültecileri derinden etkilediğine değinilmiştir. Ülkemizde yaklaşık 4 milyon mültecinin yaşadığı vurgulanarak STK'ların bu nüfusa ulaşmak için çalışmalar yaptıklarını ve büyük yol alındığı, ancak pandemi süreciyle birlikte her şeyin çok daha zorlaştığı ifade edilmiştir. Pandemiyle birlikte sağlanan hizmetlerde bir "kırılma" yaşandığı ifade edilirken kısıtlamalar ve sosyal mesafe önlemleri ile STK'ların neredeyse tüm programlarını durdurmak zorunda kaldıklarına değinilmiştir. Bu süreçte uluslararası ve ulusal bazı STK'lar psikososyal destek ve sosyal koruma hizmetleri içeren yardım hatları kurmuştur. Bu hatlar sayesinde özellikle aile içi ve toplumsal cinsiyete dayalı şiddetin bildirim ve yanıtı, sağlık hizmetinden yararlanma için dil ve lojistik desteği, yiyecek ve hijyen paketleri gibi temel konularda hizmet sağlanmıştır. Pandemi sürecinde kurulan Vefa Sosyal Destek gruplarıyla sektörler arası iş birliği sağlanarak geniş bir kitleye ihtiyaçlarına yönelik hizmet ulaştırılmıştır⁽²¹⁾.

Sığınmacılar ve Göçmenlerle Dayanışma Derneği tarafından yürütülen bir çalışmanın raporunda pandeminin mültecilerin istihdamı üzerinde etkisi incelenmiştir⁽²²⁾ (Şekil 1).

Şekil 1. Pandeminin mültecilerin istihdamı üzerinde etkisi⁽²²⁾

Uluslararası Çalışma Örgütü (ILO) ve Kalkınma Atölyesi tarafından pandeminin mevsimlik gezici tarım işçileri, onların çocukları ve bitkisel üretime etkisinin incelendiği "*Virüs mü? Yoksulluk mu?*" adlı bir rapor yayınlanmıştır. Birçok mevsimlik gezici tarım işçisinin konakladığı geçici çadır alanlarında uzun zamandır belgelenen yetersiz ve insana yakışır olmayan yaşam ve barınma koşulları işçilerin ve ailelerin sağlıklarını etkilemekte, salgın karşısında ise riski artırmaktadır. Bu nedenle rapor kapsamındaki öncelikli öneriler bu alanlarda önleyici tedbirler alınması, düzenli sağlık kontrolleri gerçekleştirilerek işçilerin salgın ve semptomları hakkında bilgilendirilmesi, kişisel hijyen ile ilgili tavsiyelerin uygulanabilmesi için malzeme desteği sağlanmasıdır⁽²³⁾.

Öğretmen Akademisi Vakfı tarafından "*Pandemi döneminde gündelik pratikler, algı ve eğitim ihtiyaçları araştırma raporu*" yayınlanmıştır. Karma yöntemle yapılan bu çalışma kapsamında COVID-19 pandemisine bağlı karantina ve uzaktan eğitim sürecinin öğretmen ve ebeveynlerde yarattığı etki ile öğretmen ve velilerin genel durum ve ihtiyaçlarının saptanması hedeflenmiştir. Raporun en önemli çıktısı pandemi ve karantina sürecinin öğretmenler, veliler ve öğrenciler için hassas ve zorlu geçmesidir. Pandemi sürecinde yürütülen uzaktan eğitim programlarının öğrenciler arasında kendi evinden dahil olma ya da olamama, kamerada evlerini göstermek isteme/istememe, bilgisayara, televizyona sahip olup olmama, internete erişim sorunu yaşayıp yaşamama gibi temeller üzerinden öğrenciler arasındaki eşitsizliğin daha da belirginleştiğine değinilmiştir⁽²⁴⁾.

1.4 Covid-19 Pandemisi İle İlgili Olarak Türkiye’de Sosyal Bilimler Alanında Yapılan Tezler

Sosyal Bilimler alanında pandemi ile ilgili yapılan tez taraması 27-28 Şubat 2021'de gerçekleştirilmiştir. Tezler, Ulakbim tez tarama ağında “Gelişmiş Arama” seçeneği üzerinden 2018-2021 yılları için taranmıştır: “Aranacak alan”da “tümü” seçeneği, “Arama tipi”nde “içinde geçsin”, “Grubu”nda da “sosyal” seçenekleri kullanılmıştır. Tarama “Aranacak kelimeler”de “Covid”, “Covid 19” ve “pandemi” sözcükleri için ayrı ayrı yapılmıştır. Buna göre tarama sonuçları şöyledir:

- “Covid-19”, “sosyal” anahtar sözcükleri: 9 tez.
- “Covid”, “sosyal” anahtar sözcükleri: 52 tez
- “Pandemi”, “sosyal” anahtar sözcükleri: 68 tez

Yinelenen ve konuyla ilgisiz olduğu görülen tezler çıkartıldığında geriye toplam 83 tez kalmıştır. Bu tezlerin 79'u 2020'de, dördü ise 2021'de sonuçlanmıştır. Doktora tezi dokuz, yüksek lisans tezi 74'tür. Bu tezlerin konularına göre dağılımı şöyledir: 16 tez eğitim ve öğretim, 3 tez coğrafya, 1 tez antropoloji, 1 tez bankacılık, 1 tez bilgisayar, 1 tez ekonometri, 4 tez ekonomi, 1 tez elektrik mühendisliği, 2 tez endüstri ürünleri, 1 tez felsefe, 2 tez gazetecilik, 1 tez geriatri, 1 tez rekreasyon, 1 tez halkla ilişkiler, 4 tez hukuk, 20 tez işletme, 1 tez kamu yönetimi, 2 tez maliye, 1 tez müzik, 4 tez psikoloji, 3 tez reklamcılık, 2 tez sağlık kurumları, 1 tez sahne ve görüntü sanatları, 1 tez sanat tarihi, 2 tez siyaset bilimleri, 1 tez sosyoloji, 1 tez tarih, 3 tez turizm ve 1 tez çalışma ekonomisi.

Aşağıda bu tezlerden covid-19 ile doğrudan ilişkili olan 13 tanesinin başlığı verilmiştir:

- Covid-19'u dezenformasyon ve misinformasyon bağlamında inceleme: Yanlış bilgi salgınına kesimsel bir yaklaşım
- Dijitalleşme ve Covid-19'un bankacılık iş modeline etkileri: Türk bankaları üzerine nitel bir araştırma
- Yıldız Teknik Üniversitesi Yabancı Diller Yüksekokulu kullanıcıları ile Covid-19 önlemleri döneminde 'Bigbluebutton' üzerine bir kullanıcı deneyimi araştırması
- Eğitimde hızlı bir değişim: Covid-19 zamanında senkron (eş zamanlı) ve asenkron (eş zamansız) İngilizce dil öğrenimi
- Özel gereksinimli çocuk sahibi annelerin Covid-19 pandemi deneyimlerine ilişkin görüşlerinin incelenmesi
- Salgın dönemlerinde tarım ve istihdamın durumu: Covid-19 örneğinin incelenmesi
- Koronavirüs salgınında sosyal medya kullanıcılarının sahte haberler karşısında tutumu; İstanbul örneği
- Yaşlı bireylerin afetler karşısındaki konumunun sosyal hizmet açısından değerlendirilmesi: Covid-19 ve Suluova Hacı Muammer Koca Huzurevi yaşlı bakım ve rehabilitasyon merkezi örneği
- Ekonomik krizde tüketici davranışı: Covid-19 pandemisinde bir nitel araştırma
- Cryptocurrency piyasasıyla ilişkili riskleri ve tehditleri ve bu pazarın 2020'nin başlarında Covid-19'dan nasıl etkilendiğini anlama
- Tüketicilerin özel markalı ürünlere yönelik tutumlarına etki eden faktörlerin tekrar satın alma niyeti üzerindeki etkisi: Pandemi döneminde kişisel bakım ürünlerine yönelik bir araştırma
- Koronavirüs salgınının küresel güvenlik ve yönetim üzerindeki etkileri
- Bir işletmenin lojistik hizmet sağlayıcılarının farklı kıtalar ve pandeminin ekonomi üzerindeki etkisi açısından değerlendirilmesi

1.5 COVID-19 ve Sosyal Medya Etkileşimi

Sosyal medya platformları, insanları birbirine bağlamayı, pandemi sırasında kullanımı büyük ölçüde artırarak, dünyanın bağlantıda kalmasını amaçlamaktadır. COVID-19 sürecinde, yaşam şeklinin tümüyle değişmesiyle, sosyal medyada insanların etkileşimi ve birbirini etkilemesi artmıştır. Fiziksel mesafe ve başkalarıyla sınırlı temas, sosyal medyayı etkileşim için önemli bir yer haline getirmiştir. Birçok kişiden evde kalması istendiğinden, ilişkilerini sürdürmek ve vakit geçirmek, eğlenceye erişmek için sosyal medyaya yönelmiştir⁽²⁵⁾. Sağlık çalışanları, uzun süre maske kullanımı sonrasında yüzlerinin aldığı şekli ve morlukları içeren portre fotoğraflarını halkı evde kalmaya ikna etmek için paylaşmış ve bu durum Mart 2020 ortalarında çok dikkat çeken bir kampanyaya dönüşmüştür⁽²⁶⁾.

COVID-19 pandemisi nedeniyle artan etkileşim etkisiyle sosyal medya kullanıcıları geçtiğimiz yıl yüzde 10'dan fazla büyümüş ve 2020 yılının Temmuz ayı başında toplam kullanıcı sayısı 4 milyar kişiye ulaşmıştır. Bu durum ilk kez dünya nüfusunun yarısından fazlasının artık sosyal medyayı kullandığı anlamına gelmektedir⁽²⁷⁾. Genel nüfus, ünlüler, dünya liderleri ve profesyoneller tarafından sosyal medya, bilgiyi yaymak ve internet aracılığıyla pandemiden mizah üretmek ve dikkat dağıtmak için kullanılmaktadır⁽²⁸⁾. Küresel bir tehdit olmasının yanı sıra, COVID-19 sosyal medyada infodemiye de yol açmış, Twitter ve YouTube gibi platformlar aracılığıyla içeriğe doğrudan erişim, kullanıcıları söylentilere ve şüpheli bilgilere açık hale getirmiştir. Bu durum bireysel davranışları güçlü bir şekilde etkilemekte, insanların uyumunu zorlaştırmakta ve hükümetlerin virüse karşı önlemlerinin etkinliğini sınırlayabilir bir durum oluşturmaktadır⁽²⁹⁾.

Sosyal platformlar ayrıca politikacılar, siyasi hareketler, ulusal ve eyalet düzeyindeki sağlık kuruluşları tarafından bilgileri hızlı bir şekilde paylaşmak ve çok sayıda insana ulaşmak için kullanılmaktadır. Tüm dünyayı etkisi altına alan COVID-19 pandemisi döneminde hastalıkla ilgili bilgi gereksinimi artmış ve ülkelerin sağlık otoriteleri halkın büyük ilgisini görmüştür. Türkiye'de de Sağlık Bakanı Dr. Fahrettin Koca, salgın ile ilgili düzenli açıklamalarını Twitter üzerinden yapmış ve geniş kitlelere ulaşmıştır⁽³⁰⁾.

Birden fazla sosyal medya sitesi, sosyal mesafe önlemleri uygulandıktan sonra kullanımda keskin bir artış olduğunu bildirmiştir. Örneğin, Facebook'un analiz departmanı Mart 2020'nin son ayında genel mesajlaşmada yüzde 50'nin üzerinde artış saptandığını açıklamıştır. WhatsApp ise kullanımda yüzde 40 artış olduğunu bildirmiştir⁽³¹⁾. Benzer bulgular ülkemizde de elde edilmektedir. COVID-19 salgını sonrası Hakkari Üniversitesi Sağlık Hizmetleri Meslek Yüksekokulu öğrencilerinde sosyal medya bağımlılık düzeyleri ölçüldüğünde, öğrencilerin %46,3'ünün (126) günlük sosyal medya kullanım süresinin 2-3 saat ve %28,3'nün ise (77) 4-6 saat olduğu saptanmıştır. Ayrıca kronik hastalığı olan öğrencilerin sosyal medya bağımlılık puan ortalaması, kronik bir hastalığı bulunmayan öğrencilerin puan ortalamasından istatistiksel açıdan anlamlı olarak daha yüksek bulunmuştur. Aynı zamanda; koronavirüs nedeniyle sağlığından endişe eden öğrencilerin sosyal medya kullanım bozukluğu puan ortalaması da endişe etmeyen öğrencilerden istatistiksel olarak anlamlı şekilde yüksek bulunmuştur⁽³²⁾.

Benzer şekilde Instagram 2020 yılı Şubat ayından Mart ayına kadar canlı videoları izleyenlerde %70 artış bildirmiştir. Temmuz 2020 ayında, ilk COVID-19 önlemlerinden dört ay sonra yapılan bir çalışmada, bireylerin sosyal medyayı ve diğer bağlantılı teknolojileri kullandıklarında amaçlarının ne olduğu sorgulanmış ve bireylerin %83'ü "COVID-19 ile ilgili kilitlenmeyle başa çıkmama yardımcı oluyor" demiştir. Bu oran eğitim, arkadaş-aile ile iletişim ve iş için sırasıyla %76, %74 ve %67 olarak saptanmıştır. Bu durum sosyal medyaya bağlılığı ve insanların hayatlarının kritik yönlerini yansıtmaktadır⁽³³⁾.

COVID-19 döneminde yazarlar, müzisyenler, oyuncular, aktrisler ve dansçılar birçok konseri, önceki prodüksiyonların canlı yayınlarını, okumaları ve prodüksiyonları ücretsiz olarak, bir giriş ücreti karşılığında veya önerilen hayır bağışıyla bir araya getirdiler⁽³⁴⁾.

Sosyal medya aynı zamanda pandemi hakkında hem geçerli bilgileri hem de yanlış bilgileri yaymak için haber kaynakları, kuruluşlar ve genel halk tarafından kullanılmaktadır. CDC, WHO, tıp dergileri ve sağlık kuruluşları, Facebook, Google Scholar, TikTok, ve Twitter ile ortaklıkları sayesinde bilgileri çok sayıda platformda güncellemekte ve yaymaktadır⁽³⁵⁾. COVID-19, Dünya Sağlık Örgütü'nün (DSÖ) sosyal medya kullanımını da artırmıştır. DSÖ Salgın Hastalıkları Bilgi Ağı platformu, COVID-19'un Halk Sağlığı Acil Durumu ilan edilmesinden sonra oluşturulmuştur. Bu platform söylentilerle mücadele etmek için kanıta dayalı yanıtlar sağlamakta ve Google'ın yanı sıra sosyal medya platformlarında herhangi bir "koronavirüs" araması durumunda onları güvenilir bilgi sağlayan DSÖ web sitesine veya Hastalık Kontrol Merkezine (CDC) yönlendirmektedirler⁽³⁵⁾.

Doktorlar ayrıca Facebook üzerinden kendi gruplarıyla ve arkadaşlarıyla hastalığın tedavisi hakkında haberleşebilmekte ve bilgi verebilmektedirler. Facebook'taki Physician Moms Group (PMG) COVID-19 alt grubu dünya çapında yaklaşık 30.000 üyesi olduğunu bildirmiştir. Pandemiye beş yıl önce başlatılan bir grup olan PNG yaklaşık 70.000 üyeye sahiptir. Gruplar, tıp uzmanlarının

birbirleriyle işbirliği yapmalarına, bilgi toplamalarına ve ihtiyaç duyan hastanelere malzemeleri yönlendirmelerine yardımcı olmalarına yardımcı olmaktadır⁽³⁶⁾.

Bu aşamada sosyal medyadaki sansür uygulamalarından da söz etmek gerekir. Türkiye'de salgınla ilgili sosyal medyada "kışkırtıcı" mesajlar yayınladığı için 400'den fazla kişi tutuklanmıştır⁽³⁷⁾. WeChat gibi Çin sosyal medya ağlarının 31 Aralık 2019'dan beri salgınla ilgili her türlü terimi sansürlediği bildirilmiştir. Ayrıca özellikle ilk COVID-19 tanısını koyan Dr. Li Wen'in, pandemi hakkında özel bir grup sohbetinde bu bilgiyi yayınladığı için Wuhan polisi tarafından sansürlendiği bilinmektedir⁽³⁸⁾.

Corona virüsü hakkında sosyal medya kullanıcılarının dünya genelinde yaptığı paylaşımlar 275 milyonun üzerine çıkmıştır. En çok paylaşım sayısı sırasıyla Japonya, ABD ve Güney Kore lokasyonlarından yapılmıştır⁽³⁹⁾. En çok paylaşım yapan ilk beş ülke sırasıyla Japonya (%23,1), ABD (%22,5), G.Kore (%3,5), İngiltere (%3,3) ve Fransa'dır (%3,15). Japonya 41.3 milyon, ABD 37.9 milyon paylaşım yapmıştır. Türkiye bu sıralamada %2,2 ile ilk 10 ülke içindedir. Türkiye'de 21 Ocak-11 Mart tarihleri arasında: 6.5 milyon ve ilk vakanın açıklandığı 11 Mart tarihinde 747.862 paylaşım yapılmıştır. Corona Virüsü ile ilgili Türkçe yapılan paylaşımların hacmi 90 Milyon iken Dünya dillerinde yapılan paylaşımların hacmi ise 1.5 Milyardır. Konuyla ilgili Türkiye'de paylaşım yapan kullanıcıların %65'i erkek kullanıcılardan oluşmaktadır. Dünya çapında ise paylaşım yapan kullanıcıların %55'i erkektir⁽³⁹⁾.

1.6 COVID-19 ve Sanat Etkinlikleri

Günümüzdeki COVID-19 pandemi sürecinde toplumun her kesiminde, bireyler kolay tarif edilemeyen, belirsiz ve tekensiz bir zamanın içinde varoluşunu sürdürmeye çalışmaktadır. Sinema, müzik, tiyatro ve fotoğrafçılık gibi alanların emekçileri ekonomik anlamda da ciddi darbe almışlardır. Korona döneminde aylardır işsiz olan yüzden fazla müzisyenin intihar ettiği gazete haberlerinde yer almakta hatta milletvekilleri tarafından meclis gündemine getirilmektedir⁽⁴⁰⁾. 16 Mart 2020'de yayınlanan İçişleri Bakanlığı genelgesiyle Türkiye'de "tiyatro, sinema, gösteri merkezi, konser salonu" gibi alanların faaliyetleri geçici süre ile durdurulmuştur. 9 Haziran 2020'de ise, tiyatro, sinema, gösteri merkezi gibi yerlerin 1 Temmuz 2020'den itibaren faaliyetlerine başlayabilecekleri duyurulmuştur. 1 Aralık 2020'deki hafta sonu ve hafta içi akşam 9'dan sonrayı kapsayan sokağa çıkma yasakları açıklanana kadar, bazı tiyatrolar, müzik gösterileri zorluklarla da olsa oyunlarını, eserlerini sergilemişlerdir⁽⁴¹⁾. Ülkemizde Korona virüs salgınına yönelik alınan önlemlerin tutarsızlığına da kanıt olabilecek müzik yasağı gibi yasakların konulması hem bu sektörlerde çalışanları hem de izleyicisi, dinleyicisi konumunda olan bireyleri de etkilemiş durumdadır. Ancak bu aşamada tüm dünyada seyirciyle müthiş bir dayanışmanın yaşandığına şahit olunmuştur.

Sanatın sağlık etkinliklerine katılımın sağlanmasında, dayanışmanın güçlendirilmesinde, kaygıyla başa çıkmada ve kaygıya karşı çözümler üretmede, eğitim etkinliklerinde, etkili iletişimin sağlanmasında önemli olduğu bilinmektedir. Pandemi döneminde bütün güçlüklerle karşı sanatın bu iyileştirici etkisinden yararlanılmaya çalışılmıştır. Pandeminin başlangıcında İtalya'da balkonlardan duyulan müzik sesleri, sanatın dayanışma-iyileştirme gücünün ilk örneklerindedir (bakınız Resim-1).

Resim-1: İtalya’da Balkonda Müzik Yapan Ev Halkı

Dijitalleştirilmiş müzeler (British Museum-Londra, The Metropolitan Museum of Art-New York, Pergamonmuseum-Berlin ve Rijksmuseum-Amsterdam, Türkiye’de Pera Müzesi, Sakıp Sabancı Müzesi, İstanbul Modern, Borusan Contemporary, Masumiyet Müzesi, İstanbul Araştırmaları Enstitüsü, SALT, Rezan Has Müzesi, Elgiz Müzesi ve Sadberk Hanım Müzesi), arşivlenmiş bale, opera, tiyatro gibi sahne sanatlarının televizyonlarda gösterime sunulması, pandemi döneminde önemli etkinliklerdir.

Karantinanın ilk ayağında, ilk olarak Viyana Devlet Operası arşivini halka hatta tüm dünyaya ücretsiz açmış, Berlin Filarmoni orkestrası, Almanya’nın en büyük tiyatro topluluklarından biri olan Schaubühne, Bolşoy Tiyatrosu vb kurumlar koleksiyonlarını dijital ortamda izleyiciye sunmuştur. Ülkemizden İKSV, Borusan Filarmoni gibi kurumlar da bu alanda dijital ortamda seyirciyle buluşmuştur. İstanbul Büyükşehir Belediyesi Tekfur Sarayı Müzesi avlusunda gerçekleştirilen “Avluda Klasik Müzik” konserleri ile sürece bir nebze de olsa destek olmaya çalışmıştır.

Salgın öncesindeki tiyatro sezonu, bazı tiyatro eleştirmenleri ve tiyatro yapımcılar tarafından ‘tiyatronun altın çağı’ olarak tanımlanıp, sahnelenen oyun sayılarındaki ve izleyici sayısındaki artışa dikkat çekilmişti. İzleyici sayısının her geçen yıl arttığı ve tiyatronun sektörleşip, Tiyatro Kooperatifi, Kadıköy Tiyatroları Platformu gibi örgütlenmelerin yeni yeni başladığı bir dönemde, pandeminin ilerleyen süreçte gösteri sanatlarını ne türde etkileyeceği de tartışma konusudur. Bu dönemin en büyük katkısı, tiyatronun temel öğelerinden biri olan ‘mekân’ kavramını sorgulatıp, tartışmaya açmak oldu. Zira birçok ekip, YouTube, Zoom, Instagram gibi platformlardan hem geçmiş oyunlarının görüntülerini paylaştılar hem de bu platformlar için ürettikleri yeni oyunları dijital olarak sergilediler. Dostlar Tiyatrosu, Tiyatro Kare gibi ekipler eski oyunlarından örnekleri izleyiciyle buluştururken, Zorlu PSM, GalataPerform, Moda Sahnesi, Tiyatro Hemhal, bamİstanbul, Boa Sahne gibi ekipler sahnelediği yeni oyunları çeşitli platformlar üzerinden bilet satışı yaparak izleyiciye ulaştı. 14 Kasım-1 Aralık tarihinde İKSV tarafından düzenlenen 24. İstanbul Tiyatro Festivali, dünyanın birçok yerindeki tiyatro festivallerinin aksine programını iptal etmeyip, izleyiciye hem fiziksel hem dijital karma bir seçki sundu⁽⁴²⁾. Pandemi sonrasına yansiyacak şekilde, dönemin belgesi niteliğinde salgın temalı oyunlar için hazırlık yapan ekipler bu dönem için önemli bir hafıza kaynağı olacaklardır. Bakırköy Belediye Tiyatrosu, Devlet Tiyatroları’nda çalışırken ihmaller zinciriyle COVID-19’dan hayatını kaybeden sahne ve kostüm tasarımcısı Ali Cem Köroğlu’nun anısına düzenledikleri “*maskesiz COVID-19 kısa oyun yazma projesi*” ile salgın temalı kısa oyunlar yazan genç yazarları izleyiciyle buluşturmayı planladı⁽⁴³⁾. Gelecek pandemisiz günlerde bu eserlerde pandeminin psikolojik, sosyal ve ekonomik yıkımlarının etkilerini görmek mümkün olacak.

Görsel sanatlardan fotoğrafçılık da son yüzyılın en kritik döneminin görsel belleğini oluşturmak amacıyla bir grup fotoğrafçı tarafından başlatılan “Korona Günlerinde Fotoğraf” projesi ile çekilen fotoğraflar ve öyküleri ile yine yaşadığımız pandemiye kayıt, hafıza oluşturmakta⁽⁴⁴⁾. İstanbul Modern Fotoğraf Bölümü dört duvarın sınırlarına hapsolunan günlerde, “*fotoğrafa dair neler yapabiliriz*” sorusu üzerinden fotoğraf alanının aktörlerini bir araya getiren bir projeyi 1 Haziran - 15 Kasım 2020 arasında düzenleyip dijital izleme açtı⁽⁴⁵⁾. Pandemi döneminde bu ve benzeri sanat alanındaki çalışmaları, sanat tarihi seminerleri vb ile çoğaltmak mümkün. Biliyoruz ki unutmak üzere tasarlanan hafızaya kanıt gerek sonrasında. Aşağıda Resim-2-3-4 ve 5’de bu anlamda yapılan sanat çalışmalarına örnekler verilmiştir:

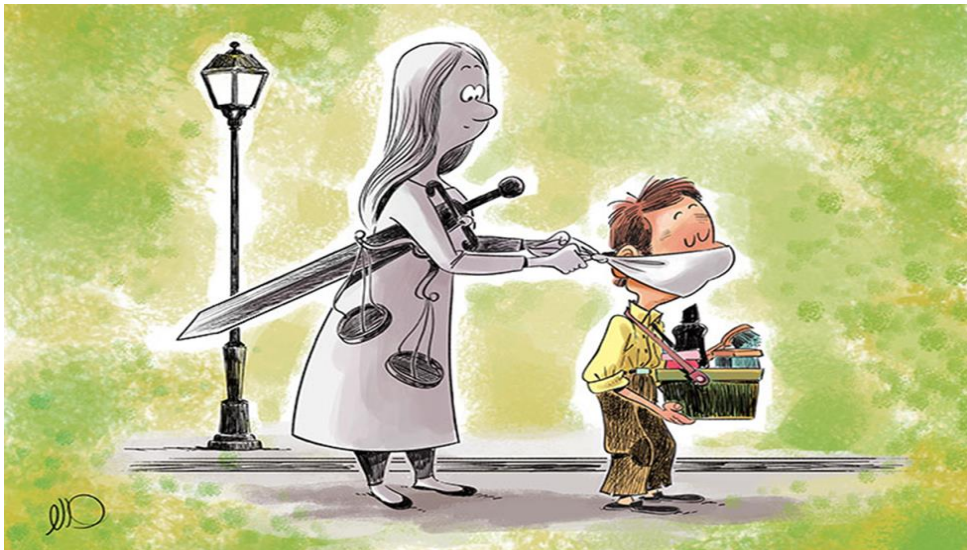
Resim-2: Osmançık İlçe Sağlık Müdürlüğü Filyasyon Ekibinin Covid-19 Bağlamında Bir Performansı

Resim-3: Resim Yoluyla Covid-19 Mücadelesi

Resim-4: Fotoğraf ve Covid-19

Resim-5: Karikatür ve Covid-19

Yaklaşık 1 yıldır hem üretimlerini kısıtlayıp hem de herhangi bir destek almadan hayatlarını devam ettirmeye çalışan sahne/gösteri sanatları emekçileri, pandemiyle beraber gelen tiyatronun/müziğin/fotoğrafın vb pek çok alanın dijital dönüşümünü bir süre tartışacak gibi görünüyor. Bu zor dönemlerde ortaya çıkan eserlere gelecekte baktığımızda içinde olduğumuz keskin, belirsizliği farklı gözlerden tekrar hatırlayacağız.

2. COVID-19 pandemi döneminde Halk Sağlığı ve Sosyal Bilimler Çalışma Grubunun Çalışmaları

Halk Sağlığı ve Sosyal Bilimler (HSSB) çalışma grubu olarak 2020 yılında Türkiye Sağlık Raporu içinde 'Halk Sağlığı ve Sosyal Bilimler' bölümü altında; *Türkiye'de Halk Sağlığında Sosyolojinin Kullanımı, Türkiye'de Antropoloji ve Halk Sağlığı, Türkiye'de Sosyal Bilimler, Sanat ve Halk Sağlığı, Türkiye'de Sosyal Değişkenler Açısından Sağlığın Durumu, Türkiye'de Son 10 yılda Yapılan Tezlerin Sosyal Bilimler ve Halk Sağlığı Açısından Değerlendirilmesi*, başlıklarını içeren bir bölüm hazırlanmıştır. Ayrıca COVID-19 ile ilgili yapılabilecek projeler, çalıştaylar, kurslar hakkında hazırlıklar yapılmıştır. Çalışma grubu toplantıları sonucunda 'COVID-19 pandemi döneminde etkilenen mavi yakalı işçiler üzerine bir proje başvurusu yapılmasına, COVID-19 ve sosyal belirleyiciler üzerine online bir sempozyum düzenlenmesine, kalitatif çalışmalar ve sosyal bilimler üzerine kurslar düzenlenmesine karar verilmiştir. Kurs, sempozyum ve proje hazırlıkları tamamlanmıştır ve Nisan-Haziran 2021 tarihleri arasında gerçekleştirilecektir.

3. Halk Sağlığı ve Sosyal Bilimler Çalışma Grubunun COVID-19 pandemi dönemi için kısa, orta ve uzun dönem önerileri

Kısa vadede pandemi ve sosyal faktörler üzerine çalışma grubu, öğrenciler, sosyal bilimciler ve dernek üyelerine yönelik mezuniyet sonrası ve öncesi döneminde sağlık sosyolojisi, antropolojisi ve kalitatif yöntemler üzerine eğitim programları/kurslar düzenlenmesi önerilmektedir. Ayrıca bu konuda yapılan çalışmaların paylaşılacağı bibliyografyalar hazırlanması ve haberleşmenin sağlanacağı bir bülten hazırlanması önerilerimiz arasındadır.

Orta vadede pandemi üzerine sosyal bilimlerle birlikte (başta sosyoloji, psikoloji ve antropoloji olmak üzere) sorunların anlaşılması, çözüm önerileri geliştirilmesi, yapılan uygulamaların değerlendirilmesi üzerine ortak çalışma gruplarının kurulması önerilmektedir. Ayrıca halk sağlığı uzmanlarıyla diğer sosyal bilim çalışanları arasında düzenli işbirliği, eğitim toplantıları, sempozyumlar vb. düzenlenmesi planlanmaktadır.

Uzun vadede pandemi ve sosyal değişkenler üzerine araştırmalar (özellikle tezler) planlanması önerilmektedir.

KAYNAKLAR

1. Budak, F., & Korkmaz, Ş. (2020). COVID-19 pandemi sürecine yönelik genel bir değerlendirme: Türkiye örneği. *Sosyal Araştırmalar ve Yönetim Dergisi*(1), 62-79.
2. Kara, E. (2020). COVID-19 Pandemisindeki Dezavantajlı Gruplar ve Sosyal Hizmet İşgücünün İşlevi. *Türkiye Sosyal Hizmet Araştırmaları Dergisi*, 4(1), 28-34.
3. Karadağ Çaman, Ö., & Karabey, S. (2020). *Bir Pandeminin Su Yüzüne Çıkardıkları: Sağlıkta Eşitsizlikler ve Politikalara Yansımaları*. Retrieved from
4. Sachs, J. D. (2020). How inequality fuels Covid-19 deaths. *Project Syndicate*, 29.
5. Yaşar, Ö., & Avcı, N. (2020). Değişen Yaşlılık Algısı: COVID-19 ile Damgalanan Yaşlılar. *Electronic Turkish Studies*, 15(4), 1252-1273.
6. Sığınmacılar ve Göçmenlerle Dayanışma Derneği. (2020). COVID-19 Salgınının Türkiye'de Mülteciler Üzerindeki Etkilerinin Sektörel Analizi. Retrieved from <https://data.unhcr.org/en/documents/download/76640>
7. HASUDER. (2020). Pandemi sürecinde göçmenler ve mültecilerle ilgili durum. Retrieved from <https://korona.hasuder.org.tr/pandemi-surecinde-gocmenler-ve-multecilerle-ilgili-durum/>

8. Rose J. Pointing the Finger - Jacqueline Rose on 'The Plague'. London Review of Books. <https://www.lrb.co.uk/the-paper/v42/n09/jacqueline-rose/pointing-the-finger>. Published 2020. Accessed 28.02.2021, 2021.
9. UNDRR. Sendai Framework for Disaster Risk Reduction 2015-2030. https://www.preventionweb.net/files/43291_sendaiframeworkfordrren.pdf Published 2015. Accessed 2021.
10. Eisentraut S, Mieke L, Hartmann L, Kabus J. *Polyandemic: Special Edition of the Munich Security Report*. Munich: Munich Security Conference; 2020.
11. Marmot M, Allen J, Goldblatt P, Herd E, Morrison J. *Build Back Fairer: The COVID-19 Marmot Review. The Pandemic, Socioeconomic and Health Inequalities in England*. London: Institute of Health Equity; 2020.
12. WHO. Closing the gap in a generation: health equity through action on the social determinants of health. Final Report of the WHO Commission on Social Determinants of Health. World Health Organization. https://apps.who.int/gb/ebwha/pdf_files/EB148/B148_R2-en.pdf. Published 2008. Accessed 2021.
13. Sachs JD, Abdool Karim S, Akinin L, et al. Lancet COVID-19 Commission Statement on the occasion of the 75th session of the UN General Assembly. *The Lancet*. 2020;396(10257):1102-1124.
14. Pandeminin gölgesinde insan hakları [press release]. <https://www.gazeteduvar.com.tr/pandeminin-golgesinde-insan-haklari-haber-15067432020>.
15. Merkezi KK-GvKÇ. DOM Toplum ve Yerinden Edilmiş Suriyeli DOM Toplulukları Ortadoğu Ülkelerinde COVID-19 Salgını Riski Altında. Kırkayak Kültür-Göç ve Kültürel Çalışmalar Merkezi. <http://www.kirkayak.org/wp-content/uploads/2020/04/KK-Dom-Toplumu-Corona-Raporu.pdf>. Published 2020. Accessed 28.02.2021, 2021.
16. Konaş Azaklı T, Aydın, Aysun. *Yoksulluğun Mirası-Mevsimlik Tarım Göçü ile Fındık Hasadına Katılan Çocukların İyi Olma Halleri*. İstanbul Haziran 2020 2020.
17. Kalkınma A. *Salgında Ötelenenler*. Ankara Ağustos 2020 2020.
18. Atölyesi KK. *Possible Impact of Covid-19 Outbreak the Participation of Seasonal Migrant Agricultural Workers and Their Children in Hazelnut Harvesting and Necessary Measures A Rapid Assessment*. Ankara June 2020.
19. Kepenek E. Derin Yoksulluk Ağrı: Pandemiye Yoksul Haneler Açlığa Terk Edildi. *BİA Haber Merkezi*. 25 Mayıs 2020, 2020.
20. Yaşar F. İstanbul's poorest families cannot afford baby food, feed children sugar water instead. *Duvar English*. 24 Kasım 2020, 2020.
21. *Turkish Civil Society's Response to Refugees during COVID-19*. HasNa Inc.; 2020.
22. *COVID-19 Salgınının Türkiye'de Mülteciler Üzerindeki Etkilerinin Sektörel Analizi*. Sığınmacılar ve Göçmenlerle Dayanışma Derneği (SGDD-ASAM) 2020.
23. Zırh BC, Karakılıç İZ, Çetinkaya Ö, Ayaş S, Özsoy A, Karabıyık E. *Korona Virüs Salgınının Mevsimlik Gezici Tarım İşçileri ve Onların Çocukları ile Bitkisel Üretime Olası Etkisi* Kalkınma Atölyesi Kooperatifi.
24. Derkuş A. *Pandemi Döneminde Gündelik Pratikler, Algı ve Eğitim İhtiyaçları Araştırma Raporu*. Öğretmen Akademisi Vakfı; 2020.
25. <https://www.vicnews.com/news/covid-19-social-media-use-goes-up-as-country-stays-indoors/> Erişim Tarihi: 27.02.2020
26. <https://time.com/5807918/health-care-workers-selfies-coronavirus-covid-19/> Erişim Tarihi: 28.02.2020
27. <https://datareportal.com/reports/digital-2020-july-global-statshot> Erişim Tarihi: 01.03.2020
28. <https://www.msn.com/en-in/news/other/facebook-struggles-with-high-traffic-as-world-sits-at-home-and-takes-to-social-media-because-of-covid-19/ar-BB11Gra4> Erişim Tarihi: 01.03.2020
29. The COVID-19 Social Media Infodemic Matteo Cinelli, Walter Quattrociochi, Alessandro Galeazzi, Carlo Michele Valensise, Emanuele Brugnoli, Ana Lucia Schmidt, Paola Zola, Fabiana Zollo, Antonio Scala <https://arxiv.org/pdf/2003.05004.pdf> Erişim Tarihi: 01.03.2020
30. Bilgiç A, Akyüz SS. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/jss/issue/55011/774040> Erişim Tarihi: 01.03.2020

31. <https://www.vicnews.com/news/covid-19-social-media-use-goes-up-as-country-stays-indoors/> Erişim Tarihi:01.03.2020
32. <https://concovid.org/dosyalar/TamKitap-CONCOVID-SagI%C4%B1kBilimleri-proc.pdf#page=230> Erişim Tarihi:01.03.2020
33. <https://datareportal.com/reports/digital-2020-july-global-statshot>
34. web.archive.org/web/20200510192101/https://www.timeout.com/newyork/theater/the-best-theater-to-watch-online-may-9-may-10 Erişim Tarihi:02.03.2020
35. Zarocostas J. How to fight an infodemic, 29 Şub 2020, Cilt 395 Sayı 10225 [https://www.thelancet.com/journals/lancet/article/PIIS0140-6736\(20\)30461-X/fulltext](https://www.thelancet.com/journals/lancet/article/PIIS0140-6736(20)30461-X/fulltext) Erişim Tarihi:02.03.2020
36. <https://www.ama-assn.org/delivering-care/public-health/doctor-uses-reach-social-media-ease-covid-19-pandemic-fears> Erişim Tarihi:02.03.2020
37. <https://www.reuters.com/article/us-health-coronavirus-turkey-idUSKBN21C1SG> Erişim Tarihi:02.03.2020
38. <https://www.csmonitor.com/World/Asia-Pacific/2020/0207/Chinese-hero-doctor-dies-unleashing-public-fury-at-Beijing> Erişim Tarihi:02.03.2020
39. <https://www.adbaanalytics.com/wp-content/uploads/2020/07/COV%C4%B0D-19-Dijital-Mecralar-Analizi-21-Ocak-21-Nisan-2020.pdf> Erişim Tarihi:02.03.2020
40. Gazete Duvar, Korona döneminde aylardır işsiz olan yüze yakın müzisyen intihar etti, 16 Eylül 2020, <https://www.gazeteduvar.com.tr/gundem/2020/09/16/covid-19-yuze-yakin-muzisyen-intihar-etti>
41. Covid-19 Nedeniyle Alınan Tedbirlerin Güncel Listesi, 2020. <https://www.yarsuvat-law.com.tr/covid-19-nedeniyle-alinan-guncel-tedbirler/>
42. İstanbul Kültür Sanat Vakfı. 24. İstanbul Tiyatro Festivali <https://tiyatro.iksv.org/tr/Bakirköy-Belediye-Tiyatrosu,maskesiz-COVID-19-kısa-oyun-yazma-projesi>. <https://www.bbt.bel.tr/duyuru.aspx>.
43. Özcan Yaman, "Korona Günlerinde Fotoğraf" yayında, Evrensel gazetesi, <https://www.evrensel.net/haber/409251/korona-gunlerinde-fotograf-yayinda>, <https://www.koronagunlerindefotograf.com/>
44. İstanbul Modern, İstanbul Modern Fotoğraf Bölümü, Pandemi Günlerinde Fotoğraf, <https://www.istanbulmodern.org/tr/koleksiyon/pandemi-gunlerinde-fotograf/114>.
45. HASUDER. Türkiye Sağlık Raporu 2020. <https://halksagligiokulu.org/jm/index.php/component/booklibrary/119/view/96/raporlar-bildirgeler-videolar/1008/tuerkiye-sagl-k-raporu-2020?Itemid=119> Erişim Tarihi: 01.03.2021

Yazarlar (soyadına göre alfabetik olarak sıralanmıştır):

Unvan	İsim	Kurum
Öğr. Gör. Dr.	Ahmet Can Bilgin	Dokuz Eylül Üniversitesi
Doç. Dr.	Celalettin Çevik	Balıkesir Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi	Elif Dönmez	Sağlık Bilimleri Üniversitesi
Prof. Dr.	Selma Karabey	İstanbul Üniversitesi
Prof. Dr.	Bülent Kılıç	Dokuz Eylül Üniversitesi
Arş. Gör. Dr.	Eray Öntaş	Hacettepe Üniversitesi
Uz. Dr.	Nureddin Özden	Adana İl Sağlık Müdürlüğü
Öğr. Gör. Dr.	Gülcan Demir Özdenk	Sinop Üniversitesi
Prof. Dr.	Nuray Özgülnar	İstanbul Üniversitesi
Arş. Gör. Dr.	Yağmur Köksal Yasin	Adnan Menderes Üniversitesi